

Алшанов Р.А. Тұран университетінің ректоры,

профессор, э.ғ.д.

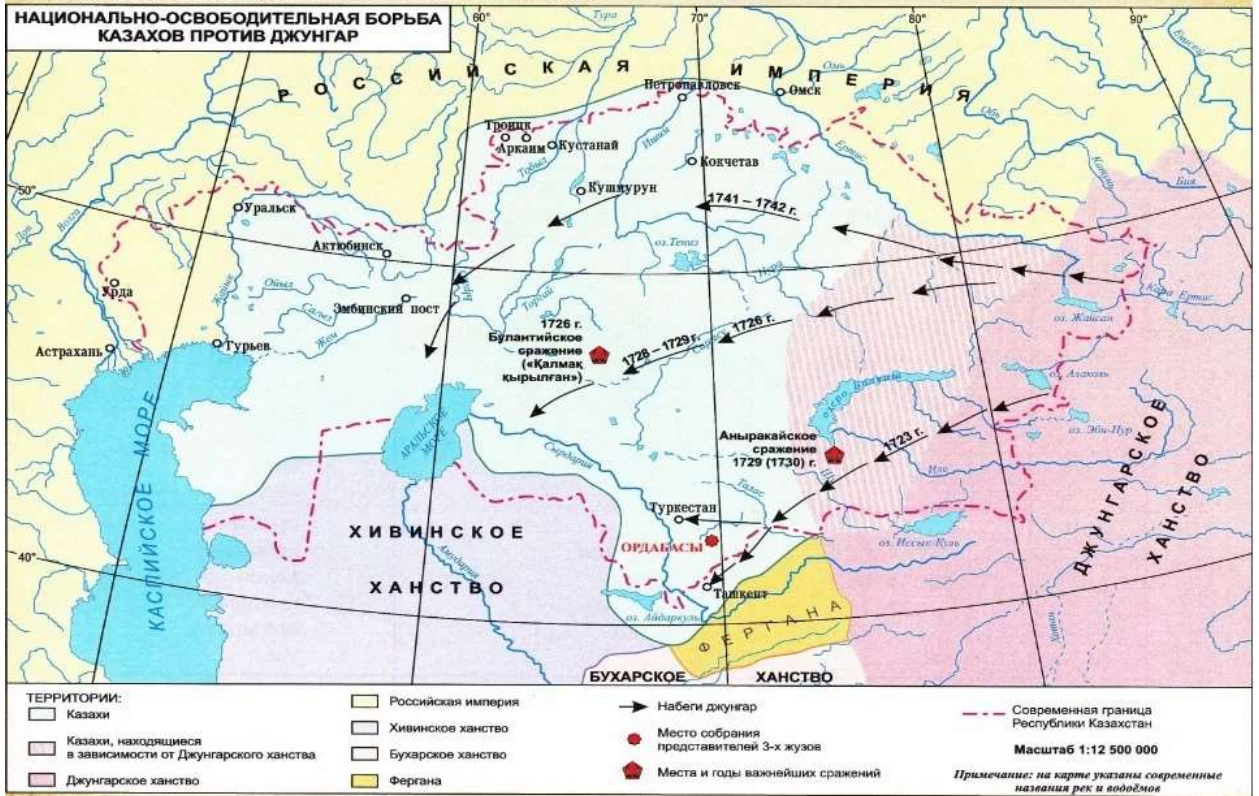
Батылдықтың үлгісі, ерліктің жалғасы

Бүгін өтіп жатқан шара, Жумабек Ташеновтың 110 жылдығы, өте маңызды. Аты аңызға айналған Жумекеннің өмірі қазіргі ұрпаққа, әсіресе жас бұынға, студенттерге үлкен батылдық мектебінің үлгісі, ерліктің белгісі.

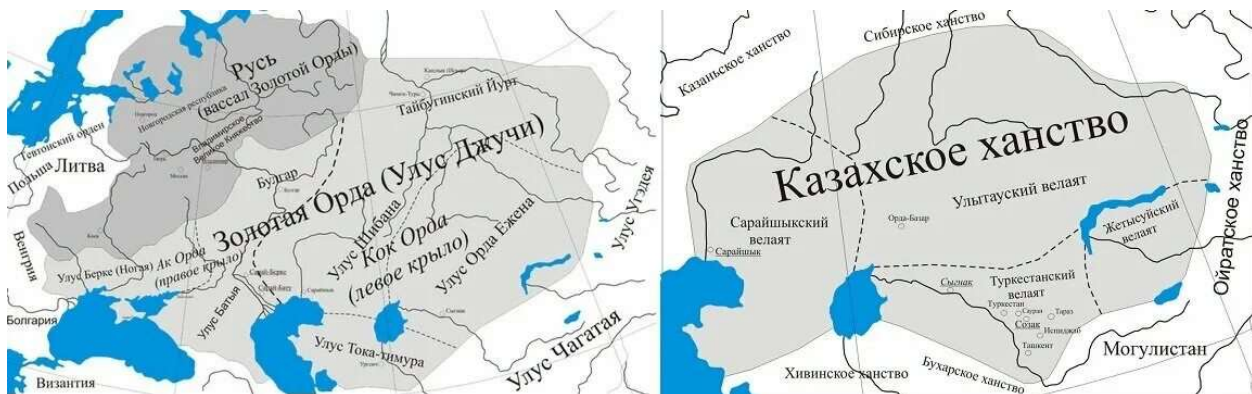
Тарихи орналасқан жеріміз, ғасырлар бойы тұрып жатқан мекеніміз, қазақтың жалғыз отаны. Қөлем жағынан әлемде 9 орын алғаны, жеріміз кылыштың ұшымен, білектің күшімен белгіленген. Талай батыр: Кабанбай, Наурызбай, Жалаңтөс бахадур, Ағыбай сияқты, тағы көптеген ерлер осы отанымызды қорғай білді, ата бабамыз көптеген соғыста қан төкті. Ал одан ертеде, 2,5 мың жыл бұрын, (б.д. 530 жыл) Каспийдың оң жағалауында, Узбой өзеннен ат шаптырым жерде массагет ханшайымы Тама Райс (Томирис) сақ жерлерің емін еркін алам деген парс патшасы Кірдың 20 мыңдық әскерің сол дәуірде болмаған шайкаста сақтардың біріккен әскері тас талқаның шығарып, басы қан толған қарында өмірің аяқтағаны белгілі. Солардың ішінде 300 жылдан астам созылған жоңғарлармен қырғын айқасы, арасында Кокан, Хива хандықтарымен, Россия империясымен арпалыскандардың ішінде Кенесары Қасымов, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов есімдері халықтың арасында кең тараған. Қазақ соғысының бәрі - жер үшін, ел үшін.

КАЗАХСТАН В XVIII – XIX ВЕКАХ

В первой четверти XVIII века внутреннее и внешнее положение Казахского ханства было напряжённым: среди трёх жузов не было единства; с востока огромную угрозу несла агрессивная политика джунгар; с северо-запада совершали набеги башикры; на юге – угроза от Среднеазиатских ханств.

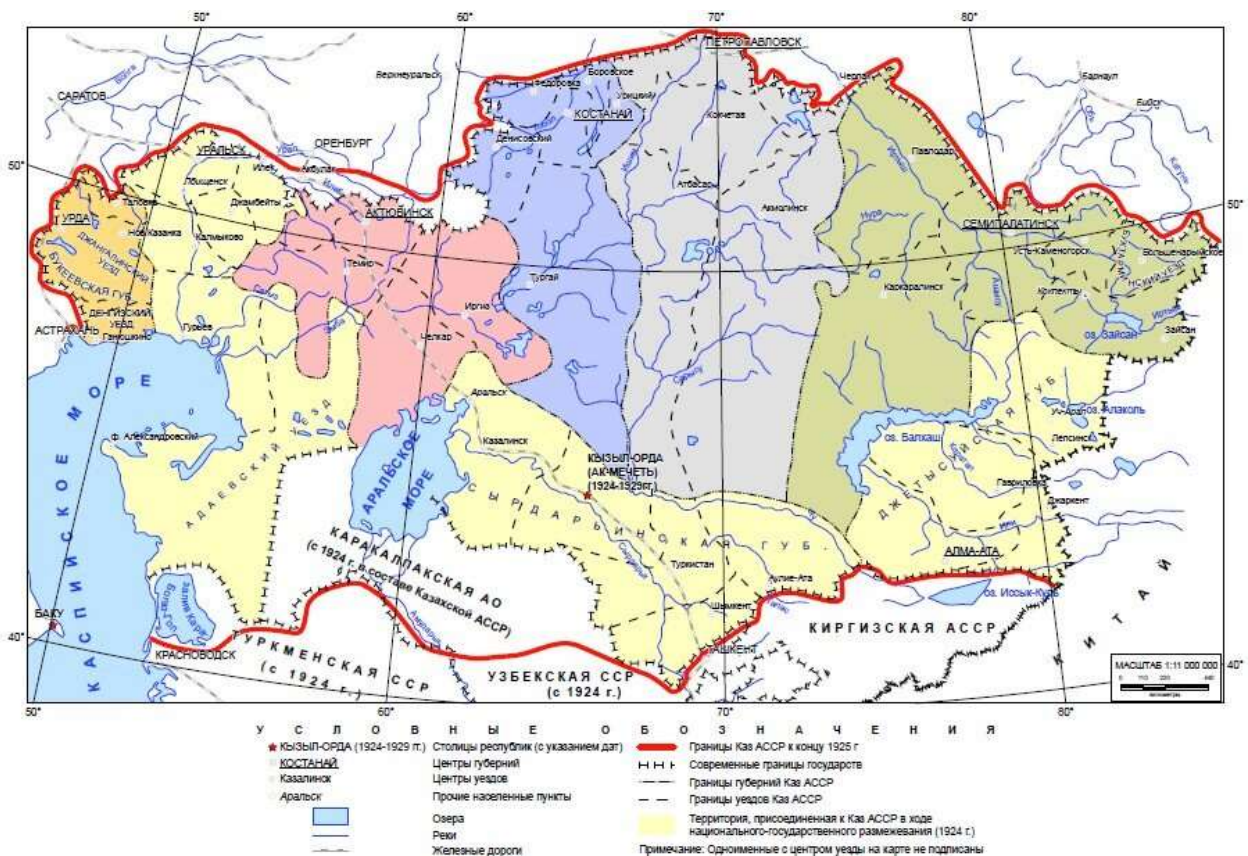
Темірші біраз жергілікті рулардын басын косып Орталық, Батыс, Солтүстік Шың жерлерін көсемі болып сайланып, барлық Шың елдерінің ханы атағына ие болып Шыңғысхан атанды. Көрші тұрған найман, жалаир, керей, уак тағы баска болашак қазақ руларын косып алған. Алтын орда кезінде Жошы ханнын кол астына осылар болған. Орта Азия, Парс, Кавказ, Московия (Русь) бағындырлған елдердің ішінде болды.

Бүгінгі айтатын жағдай Алаш орда болып, сол тудың астында біріккен азаматтардың есімдері: Әліхан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсунов, Әлімхан Ермеков. Октябрь революциясы жеңгеннен кейін қазақ елінің 200 жылдан астам Ресей патшалығының бодандығынан айрылу мүмкіндік туды. 1920 жылы 12 тамызда Алаш орданың көрнекті өкілдері Совет (Қеңес) үкіметінің бірінші басшысы Лениннің алдында Қазақ автономиясын құру, және оның аумағын бөліп шығару және бекіту жөнінде баяндама жасап, маңызды, шешуші пікірталасқа тұсті.

Негізгі баяндамыны 29 жасар Әлімхан Ермеков жасап, Қазақ республикасының аумағына 3 467 922 текше километр жер кіруін дәлелдеді. Алғашқы жобада Қазақ автономиясының құрамына: Фергана, Самарқан, Закаспий, Сырдарья, Семипалатинск, Акмола, Торғай, Орал, Астрахан губернияларында мен облыстарын кіру керегі делінді баяндамада. Дәлел ретінде осы аймақтарда 81 процент жерінде 5,5 миллион қазақ тұратының жеткізді, олар осы өңірдегі 54 процент тұрғыны болған айтылды.

Пікір талас 14 күнге созылып, Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Ленин жағдай өте күрделігіне байланысты 12, 14, 18 мен 19 тамызда Қазақ автономиясының тағдыры шешіліп жатқан кезде, тікелей өзі жаңа ұлттық республика, автономиялар құру жөніндегі Орталық комиссияның отырысын басқарып, Алаш орданың ұсынысын, барлық күш жігерің, беделің салып, оң шешемін шығуына себепші болды. Осы кезде Атырау өңірін қосып алуы шешім қаулыға еңгізілдірді. Қиын сұрақтардың ішінде Сібір ревкомы солтүстік қазақ жерлеріне таласы тұрды. Ұлкен арпалыстың аркасында 1921 жылы Акмола, Семей облыстары Сибревкомының қарамағынан Қазақ автономиялық республикасының құрамына өтті. Нәтижесінде 26 тамызда 1920 жылы Қазақ (қырғыз) автономиясы құрылу, жер көлемі, шекарасы жөнінде Ленин қол қойған тарихи декрет (бұйрық) шықты.

Қазақ жеріне үлкен қауіп Н.С.Хрущевтің Совет Одағына билікке келуі болды. Оның тың игерілгеннен кейін Қазақстанды бөлшектеймін деген ойлары. Біріншіден бес солтүстік облыстарды республикалық басқарудан шығарылып орталыққа. Москваға бағындыру жоспары болды. Ақмола. Қостанай. Солтүстік Қазақстан, Кокшетау, Павлодар облысын Целинный крайға біріктіріп, болашақта Қазақстаннан Крым секілді бөліп алу. Ал Маңғыстау облысын екіге бөліп Түркіменистан мен Әзірбайжанға қосып беру. Оңтүстік Қазақтан облысының мақталы аудандары Өзбекстанға өткізу жоспары болды.

Бұл Хрущевтің жоспарын Қонаев республика қолдамайтынын жеткізген, оны Анастас Микоян қолдаған. Жумабек Ташенов, өкіметтің басшысы ретінде мүлдем қарсы болғаны белгілі. Хрущев өзі республикалық үкіметтің лаузымына дейін көтерген адамның қарсы болатынын күтпеген. «Сендер Саяси бюроның шешімдерің елемейтін не деген адамдарсың» деп ашуланды дейді Қонаев өзінің естеліктерінде.

Жумабек Ташенов ойындағы пікірің ашық білдіретін кісі болған. Бетіне айтып тастаушы еді дейді замандастары. Ж.Ташеновтың естелігінен: «кешкі сағат 10 Қонаев телефон шалып, Н.С.Хрущев өзіне шақырғанын хабарлады. Сөзінің басында ұлт саясатының дұрыстығын айта келіп, жергілікті кадрлардың нашарлығына тоқталып, Н.С.Хрущев Қазақстанның шеғарасын өзгертуі қажеттілігіне көшті. Хрущевтың қайда бұрғаның сезініп мен шорт кестім «Никита Сергеевич мұндай сурақты шешу емес, талқыға салуға болмайды. Мен, сөзсіз, мүлдем қарсымын». Осы менің сөзімнен кейін

Н.С.Хрущев катты кызарып, көзі шарасынан шығып кете жаздады, кекештене бастады. «Сен кімсің, Политбюроның шешіміне карсы шығатын! Сені біз үкімет басшысы денгейіне көтердік! Тіпті бул суракты біз сендерсіз ақ шештік. Әзірше, біз сіздермен тек ақылдасып отырмыз». Мен тағы кайталадым «Никита Сергеевич, ұлттық республикалардың шекарасын емін еркін, калай болса солай өзгертетің болсақ онда республикалардың Конституциясы не үшін керек? Ешкімге, ешқандай ұйым, мекемеге республикалық Конституцияның ережесін өзгертуге мүмкіндік берілмеген!.. Ал енді Конституцияның ережелері бузылған жағдайда, біздер халықаралық ұйымдарға шығуға мәжбүр боламыз!». Совет үкіметінің басшысынан шыққан соң, маған Д.А.Кунаевтың айтқаны «Әй, сен батыр екенсің!».

Бұл жерде не жатыр. 45 жастағы Қазақ министрлер кеңесінің төрағасы, республиканың лауазымына жаңа жеткен, үкіметтің құзіретіне не бар екенің жақсы білетіні, оның ішінде Конституцияның ережелерің жатқа білетіңі айдан анық болды. Екінші, калыптасқан табиғи өткір мінезі, еш нәрседен сескенбей ашық айту қабілеті. Ұшіншісі, Республикалық коммунистік партия ұйымын баскарып отырған Қонаевтын сол жерде үнсіз калуы. Өз естеліктерінде Димекен, біз республиканы бөлшектеуге карсы болдық дейді, мүмкін баска жерде айтқан болуы керек. Қонаевтың мінезі басқа, Ташеновтың мінезі басқа болды.

Ташенев бекерден бекер айтпаған, калай Қазақ конституциясының жазылғаны, жер дауы калай шешілгенің білгені сөзсіз, Алаш көсемдері калай күрескені айтылмасыда, іштей кернеп тұрды ғой. Бар болғаны 30 жыл өткен, сиясы енді ғана кепкен Ленин кол койған шешім Ташеневтың көз алдында тұрған сияқты. Ал Хрущев осы күрделі мәселені өте қаупты саяси ойыншыққа айналдырды. Зардабын кейнгі ұрпақ шеғуде. Россия мен Украина арасындағы соғыс осыған куә.

Соның алдында 1954 жылы Қазақстанда тың жерлерің игеру карқына Хрущевке карсы шыққан Жумабай Шаяхметов, Қазақстан компартиясының бірінші хатшысы міндетінен босатылған. Енді 6 жыл өткеннен кейн республиканы тағы бір басшысы Хрущевке карсы шығып, Политбюроның шешімне келіспеймін деп отыр.

Жалпы қазақтың тарихында батырлар колына кару ұстап, ел үшін, жер үшін жанын киуға барса, бейбіт заманында батыл азаматтар отан үшін, жер үшін өздерінің жеке басындағы тағдырын былай ысырып тастап, аянбай күресті, болашақта лауазымынан айрылу кауіп төңгеніне карамай.

Ондай, темірдей, ешнәрсеге карамай, ерекше мінезді күрескерлер, қанымызға сіңген қасиеттермен танымал болған ертеде алашордалылықтар Әліхан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтурсынов, Әлімхан Ермеков, кешегі Бауржан Момышұлы, Жумабай Шаяхметов, беріде 1986

жылы Колбин, Мендыбаев сияқтыларға қарсы шыққан Михаил Исиналиев, Марат Чорманов, Зиядин Мыңбаев тағы көптеген азаматтар бар. 1986 жылғы желтоқсанда қазақ жастарын, Қайрат Рыскулбеков сияқты, қөтеріліске шығарған осы еркіндік, болашақ егемендіктің рухы. Осылардың қатарында алтын әріппен жазылған Жумабек Ташеновтың аты тұр. Бұлардың бәрі ерекше тұлға, батыл күрескер, ел үшін зор табандылық көрсетіп, қаймықпай жер үшін арыстандай арпалысты.

Дер кезінде бұрыс шешімге қарсы шығып, еш нәрседен қаймықбай, еш кімнен сескенбей ашық пікір айту, бұғып қалмай, Ташеновтың нағыз қазақтың батыры екенін дәлелдейді. Қазақ тарихында Жумабек Ташеновтың аты мәңгілік сақталады.

Косып айта кететін нәрсе, мұндай күрес біздің тарихымызда ғасырлар бойы келе жатқан ұрдіс. Мысал ретінде, көне заманынан сақталған аңыздар. Осыдан 3100-3150 жыл шамасында, ерте Тұран кезінде Сыр өзенін оң жақ бетінде, Арыстан Аралға дейін орналасқан Пешене басшысының (патшасы) карамағындағы жері. Оның әскері Мугалжар тауларын сайларында арьялықтармен арпалысқан. Бір себебі - жайлымды ұлғайту. Шайкастан шаршап болған кезде екі әскер басшылары, аңызда айтылғандай, келіссөздер жүргізіп, бір шешімге келді. Жеребе тартып, арья жақтан бір садакшы мерген шығатын болды. Оның аты Эр екше (Ер екше, Ерекше). Таудың басына, қазіргі Дау тауы болуы ықтимал, шығып пешенеліктердің (қанғарлық, қаңлылар) жағына садақтың оғын Ер екше кем дегенде 500 -800 метр қашықтыққа атқан дейді аңызда. Содан кейін екі жақ оқ түскен жерден шекара болсын, бұдан былай рұқсатсыз бұл межеден өтпейміз деп келісімге келді. Шексіз соғыстан шаршаған Тұранның жерінде сол кездерде шеғара жөнінде бірнеше келісім болған дейді аңызда. Бір кезде садак атса, келесі кезде Тұр бұқаларың қайта қайта жүргізіп, жер жыртып із қалдырғандай, межені белгілейтін болса, соңғы кезде бөгенелерді әктеп, шеқара бойына тұрғызып жататын болған, ал ең кең пайдалатын тәсілдерін ішінде, шеқараны өзендердің жағалаумен белгілеу. Тұранның батысында Еділ мен Жайық, ортада Сырдария, төменде Амудария өзендерінің әр жақ бер жағы табиғи шекара болды.

Осы даулардың ішіндегі Шынғысхан ұлдары Жошы хан мен Шағатайдың бәсекелестігі. Кейбір зертеушілердің пайымдауына Шынғысхан бай оңтүстік жерлерін, базарға толы, пайдалы сауда, баққа бай Шағатайға беріп, ал малға толған кең даланы Жошыға бұйырған. Ішітегі тартыс, өкпе Жошының құпиялы себептермен аңда қайтыс болуымен тоқталды, екі ұлдарының болашақта Отрар, Сауран, Ташкент жеріне арпалыс болуы мүмкіндігі солай шешілді. Мұның ертеден келе жатқан себебінің бірі Ташкент шаһары.

Бұл сауда қаласы үш мың жыл бұрын Тұран елінде, кейін Қаңлы мемлекетінде, ал бірнеше ғасыр бойы қазақ хандықтарының карамағында

болғандығы, осы өңірдегі халықтардың ортақ қаласы ретінде бүгінде тарихымыздың бірлігінің белгісі болып тұр.

Қазірде заман өзгерді, халықтар дамыды, ұлттардың мүддесі өсті. Жұмабек Ташеновтың, осыны биліктегілер ескеріп, жан-жақты ойланып, дұрыс саясат жүргізу керек деген талабы, өміріндегі ең басты емтихан болды, батылдығымен еліміздің басына түскен үлкен сынды зор абыроймен өткізді.

Жастарға осындай шара өте маңызды, отан үшін, жер үшін күрес оңай болған жоқ екенін білгені абзал, егемендік жолы оңайға түспегені, әлі де болса сақ болу керек екені халықаралық жағдайының ахуалы оған дәлел.

Әдебиет:

1. С. Дүйсен, Қ. Еңсенов. Жұмабек Тәшенев: Ғылыми басылым. – Алматы: «Литера М» ЖШС, 2012. – 320 б.
2. Асан-ата Кәрішал. Шынжырда өткен жолбарыс. Сказ о закованном тигре. – Алматы: «Үш қиян», 2004. – 408 с.
3. Қазақтың қайсар қараткері - Жұмабек Тәшенев. (Құраст. Сейітқали Дүйсен, Қанат Еңсенов). – Алматы, «Елтаным», 2015.
4. Он говорил Хрущеву «нет». газета «Караван». 7 сентября 2007.
5. Кунаев Д.А. От Сталина до Горбачева (В аспекте истории Казахстана). – Алматы: «Санат», 1994. – 352 с.
6. Алшанов Р.А. Жиырма мыңжылдықтың құпиясы. Ізденістер мен ашылымдар Алматы. 2024. Тоғызыншы басылым.
7. Алшанов Р.А. Тұранның әскери тарихы. Алматы. 2024
8. Алшанов Р.А. Тұранбике (Тұрандот) туралы аңыздар. Алматы. 2024